

УДК 316.42–058.244:028(477.43/44)

ПРИЗВИЧАЮВАННЯ ПОДІЛЬСЬКИХ СЕЛЯН ДО ЧИТАННЯ У 1850–1880-х рр.

Тетяна КАРОЄВА

*Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського,
вул. К. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100, Україна, тел.: (0432) 26-71-33,
ел. пошта: urasim@list.ru*

Окреслено коло читацьких смаків селянської читацької аудиторії 1850–1880-х рр., розглянуто інтенсивність читання селян. Доведено, що головним результатом розвитку читацької культури селян досліджуваного періоду стала зміна їхнього ставлення до читання та книги. Допоки традиційний селянський уклад залишався незмінним, потреби в активному читанні не виникало, не змінювалося коло читання. Із появою соціального замовлення на інформацію, зумовлене модернізаційними процесами в країні, сформовано попит на нові форми комунікації, зокрема книжкову, в основі якої була світська книга. У 1850–1880-х рр. читацька культура розвивалася самостійно, “природним шляхом”, у межах дозволеного цензурою книжкового простору. Тільки у 1890-х рр. із появою мережі провідників читання (народних шкіл, безкоштовних народних бібліотек, народних читань, книжкових складів) розпочато активний тиск з боку держави та громадськості.

Ключові слова: українське селянство, історія читання, читацька культура, традиційне суспільство, лубочна література, Подільська губернія.

Для прискорення модернізації бездержавного українського суспільства другої половини XIX ст. чимале значення мав культурний чинник, який об’єднував спільноту, формуючи єдиний інформаційний простір. У цих умовах читання як технологія засвоєння нового досвіду та інформації набувало неабиякого значення, відповідно масовість читацької аудиторії могла стати показником успішності модернізаційних процесів. Для українського суспільства з переважанням селянського населення питання засвоєння цією верствою населення нових технологій отримання інформації було визначальним. Тому мета цієї публікації – характеристика змін у ставленні селян до читання як нового способу комунікації. Досліджуваний період охоплює етап самостійного поширення читання на теренах Подільської губернії, коли ні держава, ні громадськість, яку стримувала влада, практично не втручалися у “природний” перебіг подій.

Систематично читання у Подільській губернії 1850–1880-х рр. ніхто не вивчав, тому наявний місцевий матеріал доповнюється результатами досліджень, які виконали в інших регіонах України наприкінці XIX ст. М. Корф (Південна Україна)¹, Х. Д. Алчевська (Харківщина)², С. А. Ан-ський (С. А. Рапопорт) (Катеринославщина)³.

¹ Корф Н. А. Образовательный уровень взрослых грамотных крестьян // *Русская мысль*. – 1881. – № 10. – С. 1–33 (pag. 2).

² *Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения*: в 3 т. / сост. Алчевская Х. Д. [и др.]. – Санкт-Петербург, 1884–1906.

³ Ан-ский С. А. Очерки народной литературы // *Русское богатство*. – 1892. – № 7. – С. 146–175; № 8. – С. 139–175; № 9. – С. 173–206; № 10. – С. 39–74; Его же. Народ и книга (Из личных наблюдений и впечатлений) // Там же. – 1902. – № 6. – С. 82–104.

Основу сучасного вітчизняного історіографічного доробку складають праці бібліотекознавців: Т. В. Новальської⁴, І. В. Тимошенко⁵, яких, природно, цікавили читачі бібліотек. Читання окремих соціальних верств як таких залишилося поза їхньою увагою, хоча ще у 1920-х роках Д. Балака⁶ та В. Іванушкін⁷, співробітники Кабінету вивчення книжки та читача при Українському науковому інституті книгознавства, наголошували на необхідності таких студій. Хоча б частково виправити таку ситуацію взялися сучасні соціальні історики та соціологи читання. Серед вітчизняних дослідників “народного” читання слід відзначити С. К. Бондаренка⁸, а іноземних – росіян Б. В. Банка⁹, К. Мельникову¹⁰, С. В. Оболенську¹¹, А. І. Рейтблата¹², О. Е. Шапошнікова¹³, американця Дж. Брукса¹⁴, японця Х. Каїдзаву¹⁵. Українське історичне читачезнавство на цьому тлі залишається недостатньо розробленим.

Щоб читати, треба було володіти технічними навичками. А грамотного населення у Подільській губернії було обмаль. За допомогою реверсивного методу прогнозування з’ясовано, що у сільській місцевості кількість письмених зростає з 4,7 % (1847) до 15,7 % (1887), в абсолютних цифрах – від 64 тис. (1847) до 256,2 тис. (1887) осіб¹⁶. Попри значне зростання, майже в чотири рази, кількості письмених, ці показники ще не свідчать про звичку читати. На практиці до книг зверталася істотно менша частина населення. Серед сільських мешканців були й представники інших соціальних груп. Активне індивідуальне читання було доступне вузькому колу селянського населення, решта мала задовольнятися пасивним читанням – слуханням під час колективних читань.

⁴ Новальська Т. В. *Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – поч. XXI ст.)* / Т. В. Новальська. – Київ, 2005. – 252 с.

⁵ Тимошенко І. В. *Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-й рр. XX ст.)*: автореф. дис. [...] канд. іст. наук: 07.00.08 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2001. – 19 с.

⁶ Балака Д. Вивчення українського читача // *Бібліотечний журнал ВБУ*. – 1925. – № 8–10. – С. 68–76.

⁷ Іванушкін В. *Проблема читачівства та її вивчення: форми організації та методи роботи Каб. вивч. кн. та читача при У.Н.-Д.І.К.* – Київ, 1926. – 31, [2] с.

⁸ Бондаренко С. *Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії)*. – Харків, 2015. – 219 с.

⁹ Банк Б. В. *Изучение читателей в России (XIX в.)*. – Москва: Книга, 1969. – 262 с.

¹⁰ Мельникова К. “Воображаемая книга”: очерки по истории фольклора о книгах и чтении в России. – Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2011. – 182 с.

¹¹ Оболенская С. В. Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. // *Одиссей. Человек в истории*. 1997. – Москва, 1998. – С. 204–232.

¹² Рейтблат А. И. *От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы*. – Москва: Новое лит. обозрение, 2009. – 448 с.; Его же. *Писать попереk: статьи по биографике, социологии и истории литературы*. – Москва: Новое лит. обозрение, 2014. – 400 с.

¹³ Шапошников А. Е. *История чтения и читателя в России (IX–XX вв.)*. – Москва: Либерия, 2001. – 80 с.

¹⁴ Брукс Дж. Грамотность и печать в России, 1861–1928 // *Чтение в дореволюционной России*: сб. науч. тр. – Москва, 1992. – Вып. 1. – С. 82–100; Brooks J. *When Russia Learned to Read*. – New York: Princeton University Press, 1978. – XXII, 450 p.

¹⁵ Каидзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) [Электронный ресурс] // *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context* / edit. T. Mochizuki; Hokkaido University. – № 17. – С. 189–213. – (Slavic Eurasian Studies). – Режим доступа: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses/10kaizawa.pdf (час перегляду: 10.11.2012).

¹⁶ Кароєва Т. Р. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.) // *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія: Історичні науки*. – Кам’янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С. 26–37.

У 1850-х рр. читачі у селянському середовищі Подільської губернії були винятковим явищем виключенням (крім старообрядців, серед яких більшість чоловіків були письменними). У 1862 р. подільський священик занотував з цього приводу: “Селянські діти й їх батьки ніяковіють й соромляться однієї думки вчитись грамоти, вважаючи цю справу вищою свого стану, справою людей вільних, [...] справою панською”¹⁷. Селянське населення неохоче віддавало своїх дітей до школи. Американський дослідник читання Дж. Брукс вважає, що в Російській імперії поширеною була практика короткотривалого навчання у школі. Навіть у 1911 р., за його підрахунками, лише 24 % дітей у віці від 7 до 14 років могли навчатися у початковій школі третій рік, і удвоє менше – четвертий. І це у порівнянні з 70 % дітей, які ходили у школу тільки рік, і 57 % – два роки. Він вказує, що оскільки навчання не було обов’язковим, батьки відправляли дітей до школи лише заради конкретних результатів (навчитися “прочитати” і порахувати) і через відносно короткий термін забирали їх звідти¹⁸. Вітчизняні дослідники ментальності українського селянства О. В. Михайлюк¹⁹, Ю. П. Присяжнюк²⁰, розглядаючи зміни в системі сільської освіти, також звертають увагу на двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, з іншого, – як марної для селян справи. Науковці вважають, що селянське середовище насторожено-негативно ставилося до освічених односельців.

Нагальної потреби у читанні як технології засвоєння нової інформації селяни не відчували. Традиційна картина їхнього світу передавалася в усній формі, засвоювалася у повсякденному спілкуванні з оточенням. Трудова діяльність, заснована на відтворенні давно сформованих форм натурального ведення сільського господарства, не припускала раціоналізації, отже, не було потреби звертатися до відповідної літератури з метою технологічних нововведень, оптимізації господарювання. Селянин не потребував читання, за його уявленням, треба було працювати, а не читати. У “традиційному суспільстві” основною формою навчання була особиста участь дітей у продуктивній праці дорослих. Трансляція відповідних знань досягалася у безпосередній конкретній діяльності. Тому значущість знань, що передавалися через письмо, пред’являлася низькою й не сприймалася.

Водночас, якщо до звільнення з кріпосної залежності селянин знаходився під опікою свого пана, то після цього він став самостійним і перетворився на суб’єкт права, вступив у численні стосунки з державою. “Уставні грамоти, люстраційні документи, податкові книги, циркуляри, вироки, розпорядження, облік, – все це несподівано постало перед селянином з усією необхідністю”²¹. Утилітарні мотиви підштовхували його до вивчення грамоти, а згодом – до читання як технології отримання корисної інформації.

Треба відзначити, що до книги як такої селянин ставився з глибокою повагою. Таке ставлення до друкованого світу склалося під впливом релігійної книги, яка пер-

¹⁷ Ц. В. Вести из епархии о сельских школах Винницкого уезда // *Подольские епархиальные ведомости* (далі – ПЕВ). – 1863. – № 1. – С. 42.

¹⁸ Брукс Дж. Грамотность и печать в России, 1861–1928... – С. 83.

¹⁹ Михайлюк О. В. *Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси*. – Дніпропетровськ: Іновація, 2007. – 456 с.

²⁰ Присяжнюк Ю. П. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.

²¹ П-ский Б. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // *Киевская старина*. – 1885. – Т. ХІ. – С. 244.

шою проникла у народне середовище. Невипадково на Поділлі майже у кожному селянському господарстві, навіть у неписьменних господарів, був Псалтир (за його допомогою тривалий час навчали писати та читати). Неписьменні для його читання запрошували знавців²².

Тривалий час читати та писати вчили тільки церковнослов'янською мовою. Як вважає російський дослідник А. І. Рейтблат, у населення закріплювалася думка про те, що книга та читання передусім пов'язані зі сакральною сферою²³. Під читанням розуміли певне дійство – компонент релігійної обрядової практики – вимовлення вголос священного тексту. Читання мало ритуально-магічне значення, не пов'язане з повсякденним життєвим циклом. У такий спосіб читання закріплювалося як технічне вміння, а не як змістовне, високого культурного статусу дійство. Формувалося благоговійне ставлення до релігійних книг – це відзначали тогочасні спостерігачі та дослідники народного читання. Вони вказували на поширену практику зберігання духовних книг біля образів, на покуті, в той час як світські книги такою пошаною не користувалися²⁴. С. А. Ан-ський зауважував, що народний читач “часто вважає саме читання релігійної книги богоугодною та рятівною для душі справою”, “механічний процес читання набуває для більшості народних грамотіїв самодостатнього значення, і значення неабиякого у відношенні, переважно, релігійному”²⁵. Самий факт володіння релігійною книгою ніби збільшував ступінь доброчесності власника. Паралельно світські книги могли сприйматися навіть як шкідливі, що збивають з вірного шляху. Подібне ставлення до читання підтримували представники Церкви. Так, у 1887 р. архієпископ Подільський і Брацлавський Донат (1828–1896) у повчанні про користь письменності неодноразово наголошував на можливості використання читання для сатанинських, недобрих справ, навіть стверджував, що у деяких випадках вчення – тьма²⁶. Інший священник стверджував: “Вони [світські книги] можуть тільки розладнати уяву народу і згубно впливати на його християнський світогляд”²⁷.

Селяни не опікувалися якістю релігійної літератури. Самий її статус вже робив в їхніх очах кожен релігійно-повчальну книгу значущою. Хоча представники офіційної Церкви неодноразово нарікали на поширеність шкідливих, з богословської точки зору, видань. Наприклад, на Поділлі були популярними апокрифічні збірники “Сон Пресвятої Богородиці в граде Вифлеєм” (Одеса, 1883) та “Лист Божий” (б. м., б. р.), що характеризувалися грубою мовою (вulgаризмами, мовними хибам), значною кількістю друкарських помилок та поширювали своєрідне трактування основ християнської релігії. Попри постійний брак грошей селяни готові були платити 1 руб. за рукописну копію тієї частини книги, що містила власне переказ “Сна Пресвятої Богородиці”, адже вважалося, що цей текст є свого роду оберегом від нещасливих випадків²⁸. Активно поширювалися у селянському середовищі повчальна та житійна література. Особливо подолани шанували брошури з житієм Св. Варвари та Феодосія

²² Н. Д. Что читает наш народ? // ПЕВ. – 1899. – № 20–21. – С. 479–480.

²³ Рейтблат А. И. *От Бовы к Бальмонту...* – С. 134–135.

²⁴ Н. Д. Что читает наш народ?... – С. 479; Ан-ский С. Народ и книга... – С. 86.

²⁵ Ан-ский С. Народ и книга... – С. 86.

²⁶ Донат, архиепископ Подольский и Брацлавский. Поучение о пользе грамотности // ПЕВ. – 1887. – № 39. – С. 856–858.

²⁷ Н. Д. Что читает наш народ?... – С. 483.

²⁸ Там же. – С. 482.

Чернігівського²⁹. Біблія майже не зустрічалася, адже побутувало уявлення – якщо повністю прочитати Біблію, то можна збожеволіти³⁰.

Поширення письменності, збільшення зовнішніх контактів (торговельна діяльність, військова повинність, контакти з міським середовищем), розвиток видавничої діяльності, орієнтованої на селян (з початку 1860-х рр. розпочався друк книг для “народного читача”) призвели до поступового проникнення світської літератури у сільське середовище. Популярності набула доволі розвинута низова міська література, яку тодішня інтелігенція називала “лубочною”³¹. Генетично близькі до фольклору лубочні видання, фіксували усну народну словесність, використовували “народну” поетику, а отже, набували нових прихильників серед селян. Вони легко сприймали такий стиль на слух, особливо у процесі колективних читань – у колі сім’ї, сусідів. Ще одним важливим аргументом на користь лубочних видань була їхня низька видавнична собівартість – від 0,6 коп. до 3–5 коп. Книга за 10 коп. у другій половині XIX ст. вважалася вже дорогою³². За відсутності розвинутої регіональної книготорговельної мережі саме лубочна книга мала можливість потрапити до віддалених населених пунктів. Здавна на кожному українському ярмарку (Поділля не було винятком) у його “культурній” частині, де пропонували прикраси, можна було придбати книги. У другій половині XIX ст. російські офені – мандрівні торговці дрібним крамом (Правобережну Україну обслуговували вихідці з Ковровського повіту Владимирської губернії³³) – були в кожному населеному пункті з ярмарками та базарами, де активно пропонували й лубочні книги та картинки.

Спочатку офені пропонували російську лубочну літературу. На Поділлі, згідно з існуючими джерелами, серед лубочних видань релігійно-повчальної тематики популярними були книги “Како подобает стоять в церкви Божией”, “Смерть закоренелого грешника и праведного”, світської – “Еруслан Лазаревич”, “Бова-Королевич”, “Битва русских с кабардинцами, или Прекрасная магометанка умирает на гробе своего мужа”, “Приключения аглинского милорда Георга и маркграфини Фридерики-Луизы” (або “Английский милорд”), “Туак, или Непреоборимая верность”, “Солдат и черти”, “Храбрый солдат – портупей-прапорщик”, “Львица, воспитавшая царского сына”, “Исай – эфиопский царь”, “Ночь у сатаны”, “Мертвые без гроба”, “Убийство на дне моря”, “Спор полушалтанского с полуерофеичем”, “Страшная пещера колдуна”, “Ванька Каин”, “Татарский наездник Епанча”, “Нужда пляшет, нужда песенки поет” та ін. Особливу групу складала так звана “повсякденна” література: календарі, збірники анекдотів, сонники (“Новейший сонник”, “Миллион снов”), оракули (“Полный оракул – гадалка на картах, бобах, кофе и других сподручных предметах”, “Круг счастья царя Соломона. Хиромантия, физиогномика, игры, забавы, анекдоты, загадки”)³⁴.

Освоєння українських просторів викликало появу лубочних видань української тематики: “Наймичка. Повесть из малороссийской жизни”, “Иван Степанович

²⁹ Н. Д. Что читает наш народ?... – С. 480.

³⁰ Там же. – С. 478; Мельникова К. “Воображаемая книга”...

³¹ Рейтблат А. И. *От Бовы к Бальмонту*... – С. 147.

³² Сыгин И. Д. *Жизнь для книги*. – Москва, 1962. – С. 108.

³³ *Военно-статистический сборник* / под ред. Н. Н. Обручева. – Санкт-Петербург, 1871. – Вып. 4. Россия. – С. 533.

³⁴ Н. Д. Что читает наш народ? ... – С. 479–486; Приходько В. О лубочной литературе // *Православная Подолия*. – 1907. – № 6. – С. 125–130; № 7. – С. 177–185.

Мазепа – малоросійський гетьман”, “Наталка-Полтавка. Повесть из малоросійской жизни”, “Ведьма из-за Днепра”. Після 1881 р., коли до Емського указу внесли деякі зміни, зокрема, дозволили друкувати народні пісні та казки, з’явилася українська лубочна книга, призначена передовсім для місцевого селянина³⁵.

Поступово суспільної ваги набувало нове покоління, становлення якого співпало з усвідомленням безповоротності змін традиційних соціальних відносин і світоглядних уявлень. Частина селянської молоді почала шукати відповіді на актуальні питання у книзі як підручнику життя. Тим більше, в межах селянського способу життя саме юнацький вік (втім, як і старечий, але стосовно до іншого типу літератури – релігійної) вважався часом, коли читання допустиме, нормальне, тоді як для дорослого чоловіка, який займається сільськогосподарською працею, читання розглядалося як “дурощі”.

Для нового читача лубочні видання не могли задовольнити потреби в лектурі, а інші книги були недоступні через вартість, незаангажованість селян до відповідних каналів поширення (книжкові магазини та бібліотеки у містах, пересилка поштою) та слабку орієнтацію в літературі. Але навіть якщо читач мав гроші й приїздив у місто, де міг купити книгу, він стикався з черговим, майже нездоланим бар’єром за рівнем складності – мовою та проблематикою. “Інтелігентська” книга була йому незрозуміла та нецікава.

Освічені співвітчизники, представники різних світоглядних позицій, вважаючи лубочну літературу низькопробною, всіляко підтримували ідею поширення світських видань серед соціального низу. Аби охопити народ своїм впливом, вони намагалися створити “книгу для народу”, але лише у 1880-х рр. почали реалізовувати цю ідею на практиці. До кінця 1890-х рр. у Російській імперії діяли більше сотні видавництв, які спеціалізувалися на підготовці подібної літератури³⁶. Вони прагнули зробити не тільки змістовно якісну книгу для народу, а й не дорожчу за лубочну – 5–7 коп.³⁷ Оформлення, стиль, шляхи поширення таких видань робили звичними для селянина – “лубочними”. Нова світська книга мала відображати реальне середовище, картини життя й побуту селян та робітників.

Ще одним свідченням змін стало проникнення періодичних видань на село. Долучення до газети відбувалося дуже і дуже повільно, причина крилася не лише у низькому рівні письменності селян (у селі поширеним було колективне читання). Основною перешкодою у її поширенні була різка відмінність образу світу, пропонованого у газетах, і селянського образу світу. Селяни жили у циклічно повторюваному часі (річний природний цикл), а простір їхніх інтересів замикався на власній громаді та сім’ї. Показово, що однією з небагатьох поширених у селянському середовищі книг був календар, що охоплював (і навіть передбачав) події року (подібний календар містив також численні відомості господарчого, медичного тощо характеру і служив універсальним довідником). Остання третина XIX ст. відзначена (після відміни монополії Академії наук на друк календарів) появою низки різних календарів, що продавалися значними накладками, наприклад, відривний календар І. Д. Ситіна із 8-міль-

³⁵ Кароєва Т. Р. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд // *Вісник Книжкової палати*. – 2014. – № 2. – С. 30–35.

³⁶ *Книга в России. 1881–1895* / под ред. И. И. Фроловой; Рос. нац. б-ка. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 165.

³⁷ Сьтин И. Д. *Жизнь для книги...* – С. 63.

йонним накладом³⁸. Метафорично можна сказати, що календар був функціональним еквівалентом газети у селянському середовищі. Газета ж різко відрізнялася від світогляду селян, вона цікавилася не вічністю, а поточними подіями, не навколишнім середовищем, а далекими народами та територіями. Тільки з 1880-х рр. вона поступово стає складовою громадського життя на селі³⁹. Каталізаторами цього процесу стали події у зовнішньому світі, що зачіпали інтереси селян (податки, воєнні події, зокрема російсько-турецька війна 1877–1878 рр.⁴⁰). Для ідеологічного впливу на селянство, запобіганню неправильних трактувань указів уряд з 1881 р. почав випускати щоденну газету “Сельский вестник”, що безкоштовно розсилалася усім волосним правлінням. Безумовно, цей канал доступу до читання не був основним. Лише незначна частина селян могла собі дозволити передплачувати газету або журнал. Якщо це відбувалося, то часто в результаті складщини, причому перевага надавалася недорогим виданням. Масове читання або слухання читання газет і журналів у селянському середовищі стало поширеним тільки на межі XIX–XX ст.

“Укорінення” друкованого слова у селянському середовищі виявляло особливості селянської читацької культури. Тоді це були переважно колективні читання та слухання, котрі слід розглядати як складові традиційної культури. Селяни звали до екстенсивного читання світських, нових та різноманітних текстів. Сільськогосподарська праця диктувала сезонний характер інтересу до читання. Як правило, книги добре купували і читали восени та взимку. Літній період призначався активній праці. Селяни практично ніколи не захоплювалися настільки книгою, щоб забути про навколишнє життя, свої повсякденні турботи. Лише взимку, у свято, вони спокійно просиджували по 3–4 години, слухаючи книгу. В інший час, якою б не була цікавою книга, селяни не читали. До книги вони уважно ставилися тільки тоді, коли чули щось корисне, повчання, підказку як жити. Традиційним для селян було раціональне сприйняття книги як речі, корисної в господарстві. Особливим було ставлення до безкоштовної роздачі книг: “задарма мені не потрібно, задарма взяв, так за книгу треба замолювати”, “що це за книга, коли її дають задарма”, “дармова, так дармова вона і є, добру книгу не подарять”⁴¹.

В цілому, читачі добре розуміли сюжет. За спостереженнями відомого громадського діяча О. Лотоцького, який проводив колективні читання у с. Білоусівка Брацлавського повіту, “довгі описи природи, дуже довгі та тонкі описи почувань героїв оповідання чи самого автора доводилось скорочувати, висуваючи головним чином акцію оповідання, що виявляється найбільше у вчинках та розмовах дієвих осіб”⁴². Але роздуми автора щодо певних важливих тем вислуховувалися уважно. “Конче треба було викидати всякі вульгаризми, особливо лайку, якою наші белетристи часто пересипували свої народні оповідання, особливо байки. Слухачі з великою взагалі повагою ставились до друкованого слова і всякий надмірний вульгаризм вважали за профанацію того слова, кажучи звичайно: “і для чого то таке друкувати? Ми й так цього досить чуємо”. Сюжети на теми невірного кохання складно сприймалися у публічному читанні через почуття перебільшеної соромливості слухачів, проте популяр-

³⁸ Сытин И. Д. *Жизнь для книги...* – С. 73.

³⁹ *Книга в России. 1881–1895...* – С. 127.

⁴⁰ Лотоцький О. *Сторінки минулого.* – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 8–9. – (Праці Українського наукового інституту. Т. 6; Серія мемуарів. Кн. 2).

⁴¹ Епархиальная хроника // *ПЕВ.* – 1882. – № 26. – С. 322.

⁴² Лотоцький О. *Сторінки минулого...* Ч. 1. – С. 18–19.

ризувалися в індивідуальному читанні. “Побутові оповідання, – яких так багато в нашому письменстві, – слухалися охоче”, – відзначав О. Лотоцький⁴³.

Поступово, дуже повільно разом із колективними читаннями поширювалася практика індивідуального вибору читання. Лідирували тут чоловіки. І справа не тільки у їхньому традиційному головуванні у громадському та родинному житті, а й у загальних суспільних тенденціях. Усі контакти з зовнішнім світом підтримували саме чоловіки. З військовою реформою 1870-х рр. усі чоловіки, які служили в армії, мали навчитися письму, що після демобілізації допомагало їм вважатися розумними і очолювати сільські громади. Їхня обізнаність із зовнішнім світом сприяла індивідуальному вибору читання.

Селянська читацька культура тривалий час розвивалася самостійно у межах дозволеного цензурою книжкового простору. Тільки у 1890-х рр. з появою мережі провідників читання (народних шкіл, безкоштовних народних бібліотек, публічних народних читань, книжкових складів), з можливістю вільного поширення небажаної літератури держава започаткувала регламентацію народного читання. Водночас громадськість, яка й була головним провідником читання на селі, також намагалася вплинути на коло читацьких інтересів соціальних низів.

Селянська читацька аудиторія Подільської губернії досліджуваного періоду в абсолютних цифрах не виглядає переконливо, але, що головне, змінювалося ставлення селян до читання та книги. Допоки традиційний уклад залишався незмінним, потреби в активному читанні не виникало, не змінювалося коло читання. “Укорінення” читання у селянському способі життя означало, що старі, звичні форми комунікації перестали повністю задовольняти селян, виникла потреба у нових формах, поширених у модерному суспільстві. Це була книжкова комунікація. Її яскравим уособленням на досліджуваному етапі стала лубочна література, яка створювала книжкове середовище, де книга була звичним, буденним явищем. Вона прищеплювала смак до читання, створювала певні умови та передумови для його розвитку. Попри масово-розважальний характер вона запроваджувала у побут новий спосіб комунікації. Дешева народна книга вже стала наступним етапом звикання до книги. Повільне зростання масштабів споживання та соціального престижу друкованого слова, породжене суто соціальними потребами, на початку ХХ ст. змінилося різким посиленням ролі читання, спровокованого політичними потрясіннями (війнами та революціями) та політичною боротьбою за прибічників.

Список використаної літератури

1. Ан-ский С. А. Народ и книга (Из личных наблюдений и впечатлений) // Русское богатство. – 1902. – № 6. – С. 82–104.
2. Ан-ский С. А. Очерки народной литературы // Русское богатство. – 1892. – № 7. – С. 146–175; № 8. – С. 139–175; № 9. – С. 173–206; № 10. – С. 39–74.
3. Балика Д. Вивчення українського читача // Бібліотечний журнал ВБУ. – 1925. – № 8–10. – С. 68–76.
4. Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.). – Москва: Книга, 1969. – 262 с.

⁴³ Лотоцький О. *Сторінки минулого...* Ч. 1. – С. 78–79.

5. Бондаренко С. Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії). – Харків, 2015. – 219 с.
6. Брукс Дж. Грамотность и печать в России, 1861–1928 // Чтение в дореволюционной России: сб. науч. тр. – Москва, 1992. – Вып. 1. – С. 82–100.
7. Военно-статистический сборник / под ред. Н. Н. Обручева. – Санкт-Петербург, 1871. – Вып. 4. Россия.
8. Донат, архиепископ Подольский и Брацлавский. Поучение о пользе грамотности // Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 39. – С. 856–858.
9. Епархиальная хроника // Подольские епархиальные ведомости. – 1882. – № 26. – С. 322.
10. Іванушкин В. Проблема читачівства та її вивчення: форми організації та методи роботи Каб. вивч. кн. та читача при У.Н-Д.І.К. – Київ, 1926. – 31, [2] с.
11. Каидзава Х. Распространение чтения художественной литературы среди народа и формирование национальной идентичности в России (1870-е – 1917) [Электронный ресурс] // Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context / edit. T. Mochizuki; Hokkaido University. – № 17. – С. 189–213. – (Slavic Eurasian Studies). – Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no17_ses/10kaizawa.pdf (час перегляду: 10.11.2012).
12. Кароєва Т. Р. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 24. – С. 26–37.
13. Кароєва Т. Р. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд // Вісник Книжкової палати. – 2014. – № 2. – С. 30–35.
14. Книга в России. 1881–1895 / под ред. И. И. Фроловой; Рос. нац. б-ка. – Санкт-Петербург, 1997.
15. Корф Н. А. Образовательный уровень взрослых грамотных крестьян // Русская мысль. – 1881. – № 10. – С. 1–33 (паг. 2).
16. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – (Праці Українського наукового інституту. Т. 6; Серія мемуарів. Кн. 2).
17. Мельникова К. “Воображаемая книга”: очерки по истории фольклора о книгах и чтении в России. – Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2011. – 182 с.
18. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: Іновація, 2007. – 456 с.
19. Н. Д. Что читает наш народ? // Подольские епархиальные ведомости. – 1899. – № 20–21. – С. 479–480.
20. Новальська Т. В. Український читач у бібліотекознавчих дослідженнях (кінець XIX – поч. XXI ст.) / Т. В. Новальська. – Київ, 2005. – 252 с.
21. Оболенская С. В. Народное чтение и народный читатель в России конца XIX в. // Одиссей. Человек в истории. 1997. – Москва, 1998. – С. 204–232.
22. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.
23. Приходько В. О лубочной литературе // Православная Подолия. – 1907. – № 6. – С. 125–130; № 7. – С. 177–185.

24. П-ский Б. Воспоминания из недалекого прошлого (о школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI.
25. Рейтблат А. И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. – Москва : Новое лит. обозрение, 2009. – 448 с.
26. Рейтблат А. И. Писать поперек: статьи по биографике, социологии и истории литературы. – Москва: Новое лит. обозрение, 2014. – 400 с.
27. Сытин И. Д. Жизнь для книги. – Москва, 1962.
28. Тимошенко І. В. Читачі публічних бібліотек України: основні напрями вивчення (1900–1930-й рр. ХХ ст.): автореф. дис. [...] канд. іст. наук: 07.00.08 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2001. – 19 с.
29. Ц. В. Вести из епархии о сельских школах Винницкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 1. – С. 42.
30. Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения: в 3 т. / сост. Алчевская Х. Д. [и др.]. – Санкт-Петербург, 1884–1906.
31. Шапошников А. Е. История чтения и читателя в России (IX–XX вв.). – Москва: Либерия, 2001. – 80 с.
32. Brooks J. When Russia Learned to Read. – New York: Princeton University Press, 1978. – XXII, 450 p.

INTRODUCING THE HABIT OF READING TO PODILLIA PEASANTS IN 1850s–1880s

Tetiana KAROYEVA

*Vynnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
32 K. Ostrozkoho St., Vinnytsia, 21100, Ukraine, tel: (0432) 26-71-33,
e-mail: urasim@list.ru*

The article outlines the range of literary tastes of the peasants in the 1850s – 1880s and analyzes the intensity of peasants' reading. It has been proved that the main result of development of the peasants' reading culture was the change in their attitude to reading and books. As long as the traditional peasant way of life remained unchanged, the need for active reading did not arise. Neither did the reading tastes change. With the advent of social request for information dictated by the modernization processes in the country, the demand for new forms of communication, including books (based on secular literature) has formed. In the 1850s–1880s, the reading culture was developing independently, 'naturally', within the literary environment permitted by the censorship. It is only in the 1890, when a network of the leaders of reading (public schools, free public libraries, public readings, book storages) appeared, did an active pressure on the reading culture on the part of the government state and the public emerge.

Keywords: Ukrainian peasantry, history of reading, reading culture, traditional society, cheap literature, Podillia province.

Стаття надійшла до редколегії 29.07.2015

Прийнята до друку 10.08.2015